

ŚWIĘTY BYK APIS W *DZIEJACH* HERODOTA

AMELIA STONOGA

ABSTRACT (The Sacred Apis Bull in Herodotus' *Histories*): Apis was one of the most important sacred animals in ancient Egypt. For a bull to be considered Apis, it had to possess specific and characteristic physical markings. During his stay in Egypt, Herodotus heard a story about the killing of Apis by Cambyses II. This article compares Herodotus' account with other sources and reassesses its reliability with regards to the appearance of Apis as well as the reported story.

KEYWORDS: Herodotus, Apis bull, ancient Egyptian religion, divine animals, Cambyses II

SŁOWA KLUCZOWE: Herodot, byk Apis, religia starożytnego Egiptu, święte zwierzęta, Kambyzes II

Wstęp

Dzieje Herodota mają charakter nie tylko historiograficzny, ale również etnograficzny. Ich autor był szczerze zafascynowany kulturą i religią obcych ludów, co wyraźnie widać w jego *Dziejach*. Opisuując inne religie posługiwał się tzw. grecką interpretacją (*interpretatio Graeca*). Herodot rozumiał inne religie przez pryzmat swojej, przypisywał poszczególnym bóstwom ich greckie odpowiedniki. Podczas swoich podróży odwiedził Egipt, najprawdopodobniej w okresie między 460/454 a 450/444 r. p.n.e. za panowania Artakserksesa I¹. Będąc tam, miał okazję porozmawiać z kapłanami Ptaha w Memfis, od których usłyszał niezwykle interesującą historię. Była to przypowieść o zadaniu śmiertelnej rany Apisowi przez Kambyzesa II². Przy okazji omawiania jej Herodot przekazuje informacje na temat samego świętego byka oraz jego kultu. Celem artykułu jest sprawdzenie wiarygodności przekazu Herodota na temat świętego byka Apisa poprzez skonfrontowanie go z innymi źródłami. Artykuł analizuje, na jakiej podstawie Herodot sporządził opis Apisa oraz podejmuje kwestię wiarygodności i znaczenia opowieści o zabójstwie świętego byka. W pracy wykorzystano przedstawienia ikonograficzne, przede wszystkim te umieszczone na stelach wotywnych odnalezionych na terenie Serapeum w Sakkarze. Same stele stanowią bardzo wartościowe źródło informacji ze względu na precyzyjne datowanie narodzin i śmierci Apisów³.

Apis pojawia się w literaturze na temat starożytnego Egiptu, zwłaszcza w dziełach dedykowanych religii i kulturze. Mimo że jest on jednym z najlepiej poświadczonych świętych zwierząt, bardzo mało wiadomo na temat jego kultu, zwłaszcza z czasów przed panowaniem XVIII dynastii⁴. Do najważniejszych opracowań dotyczących Apisa należy zaliczyć artykuły Nenada Markovicia, który w jednym z nich zawarł informacje na temat byka i jego kultu oraz przedstawił historię badań⁵. Ponadto w innym tekście Marković zajął się problematyką miejsca Apisa w świątyni Ptaha⁶. Inny badacz, Aidan Dodson, szczegółowo omówił święte byki z perspektywy

¹ Wipszycka, Bravo 1985, 78.

² Hdt. II 3.

³ Marković 2015, 137.

⁴ Dodson 2005, 74.

⁵ Marković 2015.

⁶ Marković 2016.

materiałów archeologicznych, których dostarczają ich pochówki⁷. Apis jest często omawiany w opracowaniach na temat Herodotowego wizerunku Kambyzesa II. Byk w tym kontekście nie stanowi centrum zainteresowań badaczy. Dużo uwagi poświęca się historii o jego zamordowaniu, która stanowi istotny element narracji o perskim władcy.

Święty Byk Apis

Apis był uważany za ziemskie wcielenie memfickiego boga stwórcy Ptaha. Był również ściśle związany z osobą faraona, który identyfikował się z bykiem symbolizującym siłę i płodność. Związek ten miał również na celu legitymizację jego władzy jako króla-boga. Zgodnie z koncepcją rangi zmarłego władcy w zaświatach, Egipcjanie z czasem zaczęli doszukiwać się w Apisie jeszcze jednego bóstwa. Po śmierci, podobnie jak faraon, stawał się Ozyrysem⁸. Był jednym z najważniejszych świętych zwierząt Egiptu. Jego kult wykryształizował się już na początku istnienia zjednoczonego państwa i przetrwał, pod zmienioną formą, do czasów rzymskich. W Okresie Późnym Apis stał się symbolem Egiptu, zwłaszcza dla przybyszów z zagranicy⁹. Herodot widział w Apisie odpowiednika Epafosa¹⁰. Według greckiej mitologii Epafos był synem Zeusa i Io, która pod postacią krowy uciekała przed gniewem Hery. Znalazła ona schronienie nad Nilem i tam, już pod ludzką postacią, urodziła Epafosa, który miał poślubić Memfis, córkę Nilu¹¹.

Apis mógł narodzić się w każdej części Egiptu. Musiało się to jednak wydarzyć po śmierci jego poprzednika, gdyż mógł istnieć tylko jeden Apis w tym samym czasie. Do najważniejszych etapów jego życia zalicza się narodziny, ulokowanie w świątyni Ptaha, śmierć i pogrzeb¹². Po śmierci Apisa nastawała siedemdziesięciodniowa żałoba. W tym okresie mieszkańcy Memfis przyodziewali żałobne szaty, publicznie oplakiwali martwe zwierzę oraz nie golili głów. O ostatnim zwyczaju wspomina Herodot¹³. Przez pierwsze cztery dni Egipcjanie pościli, a przez resztę czasu spożywali jedynie chleb i warzywa¹⁴. Zarówno mieszkańcy miasta jak i pielgrzymi przybyli z różnych części Egiptu uczestniczyli w rozmaitych ceremoniach ku czci byka. Po uroczystym pogrzebie rozpoczynano poszukiwania nowego Apisa. Średnia długość życia Apisów wynosiła zwykle około 18–20 lat¹⁵. Byki były chowane w Serapeum w Sakkarze. Nekropolia została wybudowana za panowania Amenhotepa III¹⁶.

Czy Herodot widział Apisa?

Pierwszym pytaniem, które się nasuwa, jest to, czy Herodot mógł ujrzyć świętego byka na własne oczy. Współcześni badacze, rekonstruując część świątyni Ptaha poświęconą Apisowi,

⁷ Dodson 2005.

⁸ Hart 2005, s. v. Apis.

⁹ Marković 2015, 135.

¹⁰ Hdt. III 27.

¹¹ Grimal 1987, s. v. Epafos.

¹² Marković 2015, 135–136.

¹³ Hdt. II 36.

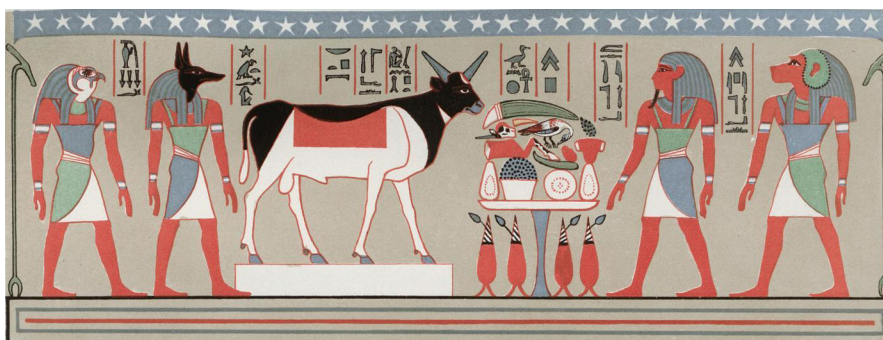
¹⁴ Ikram 2005, 6.

¹⁵ Marković 2015, 136.

¹⁶ Dodson 2005, 74.

wyróżniają tzw. Pawilon Objawień. Prawdopodobnie jest to podwórzec, o którym mówił Herodot¹⁷. O istnieniu dziedzińca, na który wypuszczano byka, pisał też Strabon. Zaznacza on, iż zwierzę było wypuszczane o określonej godzinie w celu zaprezentowania go odwiedzającym świątynię¹⁸. Istnienie takiego publicznie dostępnego obszaru potwierdzać mogą również odkryte na tym terenie prywatne statuetki datowane na panowanie Psametycha I oraz czasy późniejsze. Dowodzi to, że obszar ten był dostępny przynajmniej dla memfickiej elity. Umieszczenie pawilonu przy południowej bramie wejściowej sprzyja również temu, aby osoby odwiedzające świątynię mogły ujrzeć Apisa¹⁹. Herodot nie wspomina jednak, aby go widział.

Nie mamy również pewności, czy Egipt posiadał swojego Apisa w momencie, kiedy Herodot odwiedził Memfis. Z wykazu byków Apisów z Serapeum sporządzonego przez Dodsona wynika, iż byk nr 27.5 w grobowcu E' mógł zostać pochowany za panowania Kserksesa lub Artakserksesa I. Pochówkowi przeczy jednak stela z okresu ptolemejskiego (ok. 246–222 r. p.n.e.) znajdująca się aktualnie w Luwrze pod sygnaturą IM 3355. Sugeruje ona, iż za panowania zarówno Kserksesa, jak i Artakserksesa nie doszło do żadnych pogrzebów Apisów²⁰. Należy również pamiętać, że byk musiał posiadać charakterystyczne znaki, aby zostać uznanym za wcielenie bóstwa²¹. Mogło się złożyć tak, że żaden byk pasujący do Apisa nie narodził się w tym

Ryc. 1. Przedstawienie Apisa i czterech synów Horusa z grobowca D w Serapeum (XVIII dynastia). Ilustracja ukazuje jeden z najwcześniejszych znanych sposobów przedstawiania świętego byka, do którego odnosi się analiza ikonograficzna przeprowadzona w artykule. Reprodukacja za: Mariette 1857, pl. 3

czasie. Zdaniem Dodsona hipotezę o braku pochówków w tym okresie potwierdza kolejność grobowców w Serapeum. Komnaty grobowe od E' do J' datuje się na okres od późnej XXVII do XXXI dynastii. Jeśli założymy, że Apis 30.2 został jednak pochowany w komorze J', a jego poprzednicy spoczywają w grobowcach na wschód od niego, to pomiędzy ostatnim bykiem Dariusza I (27.4) oraz domniemanym bykiem Dariusza II (27.?) znajduje się komnata nieprzypisana żadnemu bykowi²². Nie wiemy, dlaczego nie została ona zagospodarowana. Jeśli chcemy ją interpretować jako dowód na brak Apisa, to możemy przypuszczać, iż kapłani

¹⁷ Hdt. II 153; Marković 2016, 65.

¹⁸ Strabo XVII 1.31.

¹⁹ Marković 2016, 65–66.

²⁰ Dodson 2005, 86, 90–91.

²¹ Ikram 2005, 5.

²² Dodson 2005, 86.

pozostawili ją pustą w celu symbolicznym. Niewykluczone jednak, że komnata ta została obrabowana jeszcze w starożytności.

Wygląd Apisa

Apis został opisany w *Dziejach* jako czarny byk z białą, trójkątną plamą na czole, wizerunkiem orła na grzbiecie, dwukolorowym ogonem oraz znamieniem przypominającym skarabeusza pod językiem²³. Aby sprawdzić wiarygodność tego opisu, należy zestawić go z innymi źródłami, najlepiej przedstawieniami Apisa w sztuce. Nie są one jednak identyczne. Dość charakterystyczną cechą, która przewija się w sztuce, ale nie została wspomniana przez Herodota, jest poroże. Rogi często ukazywane były jako proste, umiejscowione pod kątem około czterdziestu pięciu stopni²⁴. Dobry wgląd w przedstawienia Apisa umożliwiają zbiory muzealne Luwru oraz British Museum²⁵. Byk z fragmentu trumny (EA34226²⁶) datowanego na III okres przejściowy (ok. 1085–713 r. p.n.e.) został ukazany w biegu. Jest on czarny z wyjątkiem białego pyska, brzucha, niektórych kończyn oraz białych plam. Na grzbiecie ma białą, ostro zakończoną pręgę. Niewykluczone, że jest to uproszczone przedstawienie skrzydeł orła. Rogi byka są proste i ustawione pod charakterystycznym kątem.

Ryc. 2. Przedstawienie Apisa na fragmencie trumny EA34226
Źródło: © The Trustees of the British Museum

Podobny wizerunek Apisa można zaobserwować w sztuce z początku XXV dynastii (N 2709²⁷ i E 4270²⁸, Luwr). Umaszczenie obu byków jest w większości czarne, ale posiada więcej białych plam. Ich rogi są proste. Jeden z nich (E 4270), datowany na ok. 655 r. p.n.e., ma pręgę przypominającą rozpostarte skrzydła. Na głowie nosi ureusz, czyli kobrę będącą symbolem

²³ Hdt. III 28.

²⁴ Dodson 2005, 72–73.

²⁵ Katalog British Museum: <https://www.britishmuseum.org/collection/> (dostęp: 4.04.2025); katalog Luwru: <https://collections.louvre.fr/> (dostęp: 4.04.2025). Do analizy skorzystano również z opisów znajdujących się w tych katalogach.

²⁶ EA34226, British Museum: https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA34226 (dostęp: 4.04.2025).

²⁷ N 2709, Luwr: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010016079> (dostęp: 4.04.2025).

²⁸ E 4270, Luwr: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010030794> (dostęp: 4.04.2025).

Wadjet, bogini Dolnego Egiptu. Faraonowie nosili ten symbol na koronach i innych nakryciach głowy jako symbol swojej władzy i potęgi. Wąż był przedstawiany z rozłożonym kapturem, gotowy do ataku i niszczenia wrogów Egiptu. Towarzyszył również tarczy słonecznej boga Re²⁹. Apis nosi na grzbiecie całun, a na szyi menat, naszyjnik związany z kultem Hathor. Biżuterię spletało z dużej liczby koralików. Z tyłu znajdowała się długa przeciwwaga, którą kapłanki Hathor wykorzystywały do trzymania naszyjnika i potrząsania nim³⁰. Możliwe, iż zakładano Apisowi taki naszyjnik podczas jego rytualnego biegu. Rytuał ten polegał na odnowieniu sił witalnych władcy i był częścią jubileuszowego święta *sed*³¹. Król biegł wraz z bykiem, niewykluczone, że się z nim ścigał.

Stela datowana na ok. 664–595 r. p.n.e. (IM 2862, Luwr³²) przedstawia Apisa w zupełnie inny sposób. Byk jest praktycznie cały biały. Jedyne czarne akcenty to jego pysk, plamy oraz zakończenie ogona. Jego rogi są zaokrąglone. Nie jesteśmy w stanie określić, czy rzeczywiście tak wyglądały, czy zostały tak ukazane w celu wpisania dysku słonecznego w poroże. Ukazanie rogów w ten sposób może wskazywać na to, że nie były one cechą wymaganą do zidentyfikowania świętego byka. Ten Apis posiada już wyraźnie zarysowane czarne skrzydła w górnym i dolnym odcinku grzbietu. Cały biały, z wyjątkiem głowy i części ogona, jest byk na kolejnej steli (IM 4032³³) datowanej na początek XXVII dynastii (końcówka VI w. p.n.e., prawdopodobnie panowanie Dariusza I). Byk nie ma na sobie żadnych charakterystycznych znamion, natomiast w inskrypcji został nazwany Apisem i Ozyrysem-Apisem.

Ryc. 3. Stela wotywna znajdująca się w Luwrze pod sygnaturą IM 3009

Źródło: Wikimedia Commons

Warto również zwrócić uwagę na ciekawe przedstawienie Apisa z prawdziwym sokołem na jego barkach. Możliwe, że był to jeden ze sposobów na ukazanie jego znamienia, o którym pisał Herodot. Sokoła można dostrzec chociażby na stelach IM 3009³⁴ (ok. 644–610 r. p.n.e., panowanie Psametycha I) i IM 3038³⁵ (ok. 664–525 r. p.n.e.) znajdujących się w Luwrze. Brązowa figurka Apisa (EA37448³⁶) datowana na okres późny (ok. 400–300 r. p.n.e.) ma charakterystyczne cechy takie jak: trójkąt na czole,

²⁹ Hart 2005, s. v. Wadjet.

³⁰ Hart 2005, s. v. Hathor.

³¹ Marković 2015, 135.

³² IM 2862, Luwr: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010021672> (dostęp: 4.04.2025).

³³ IM 4032, Luwr: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010074006> (dostęp: 4.04.2025).

³⁴ IM 3009, Luwr: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010020403> (dostęp: 4.04.2025).

³⁵ IM 3038, Luwr: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010021682> (dostęp: 4.04.2025).

³⁶ EA37448, British Museum: https://www.britishmuseum.org/collection/object/Y_EA37448?selectedImageId=383547001 (dostęp: 4.04.2025).

skrzydlaty skarabeusz w górnym odcinku pleców, a w dolnym odcinku wizerunek sępa. Rogi byka są delikatnie wykrzywione, a między nimi znajduje się tarcza słoneczna i ureusz. Wyrzeźbiono również całun i naszyjnik.

W zestawieniu ze sztuką opis Herodota jest jak najbardziej wiarygodny. Jednakże wizerunek Apisa w ikonografii okazuje się zróżnicowany. Może to świadczyć o tym, że nie wszystkie cechy wymienione w *Dziejach* były niezbędne do identyfikacji świętego zwierzęcia (np. całe czarne umaszczenie), a byk musiał posiadać jedynie część z nich. Wyjaśniałoby to, dlaczego niektóre Apisy nie pokrywają się z opisem Herodota. Mogły bowiem posiadać cechy, których nie można było ukazać w ikonografii (np. wizerunek skarabeusza pod językiem). Podążając za tą hipotezą, wygląda na to, iż Herodot nie wymienił wszystkich możliwych cech byka. W sztuce dość częstym znamieniem jest wizerunek skrzydeł lub ptaka na zadzie. Można zatem wnioskować, że Herodot opisał wygląd i podał znaki charakterystyczne jednego, konkretnego byka. Mogło to być zwierzę, które żyło w jego czasach (zakładając, że Memfis miało wtedy swojego Apisa) lub w czasach Kambyzesa. Wskazuje na to kontekst opisu, który został wpleciony w opowieść.

Ryc. 4. Figurka Apisa EA37448
Źródło: © The Trustees of the British Museum

Zabójstwo świętego byka

Narracja Herodota dotycząca zabójstwa byka zaczyna się od ponownego przybycia Kambyzesa do Memfis. W tym czasie Egipcjanie świętowali objawienie się Apisa. Kambyzes był przekonany, że mieszkańcy cieszą się na jego militarne niepowodzenia. Zarządcy miasta oświadczyli mu, iż wszyscy radują się ze względu na pojawienie się boga. Faraon nie uwierzył im i skazał ich na śmierć. Kapłani poświadczili mu to samo. Kambyzes rozkazał więc przyprowadzić Apisa, po czym, już na wpół szalony, jak to określił Herodot, sięgnął po sztylet i ugodził byka w biodro, drwiąc przy tym z egipskich bóstw³⁷. W pierwszej kolejności należy przyjrzeć się panowaniu Kambyzesa w Egipcie. W 525 r. p.n.e. wyruszył on na Egipt i pokonał armię Psametycha III pod Peluzjum. Ówczesny faraon schronił się w Memfis, które ostatecznie zostało podbite, a on sam został pojmany. Państwo faraonów stało się satrapią imperium Achemenidów. Kambyzes przyjął pełną tytulaturę egipskich władców, a zarząd nad tym obszarem powierzył satrapie Aryandesowi, który prowadził politykę szacunku dla kultów narodowych³⁸.

³⁷ Hdt. III 27; III 29.

³⁸ Grimal 2006, 375, 377–378.

Zatrudnił również Udjahorresne, który pełnił wysokie funkcje urzędnicze za czasów dynastii saickiej, i który poświadczył Kambyzesa jako protektora egipskiej religii. Kambyzes miał wygnać cudzoziemców, którzy bezprawnie osiedlili się na terenie należącym do świątyni Neith w Sais, oraz miał czcić lokalną boginię. Inskrypcja z Wadi Hammamat, gdzie zgodnie z wieloletnią tradycją wydobywano kamień do budowy świątyń, poświadcza wyprawę zorganizowaną w to miejsce za jego panowania. Wskazuje to na podejmowanie inicjatyw budowniczych lub naprawczych na rzecz świątyń, zgodnie z egipską tradycją³⁹.

Za panowania Kambyzesa poświadczono dwa Apisy. Pierwszy z nich (27.1/XLII) został pochowany w szóstym roku jego panowania, a drugi (27.2/XLIV) – w czwartym roku panowania Dariusza I⁴⁰. Zgadzałoby się to z narracją Herodota, jednakże stela pogrzebowa pierwszego Apisa⁴¹ wskazuje na zupełnie inny charakter jego pogrzebu niż ten, który został przedstawiony w *Dziejach*. Przypowieść kończy się śmiercią byka na skutek zadanej mu rany. Kapłani mieli go pochować w tajemnicy przed Kambyzesem⁴². Jego stela przedstawia natomiast Kambyzesa w tradycyjnym stroju faraona, klęczącego i składającego hołd Apisowi. Na steli zawarto również datę narodzin Apisa, dwudziesty siódmy rok panowania Amazisa (ok. 543 r. p.n.e.). W tym wypadku zwierzę miało około 20 lat w chwili śmierci, co jest niezgodne z przekazem Herodota o nowo odnalezionym Apisie. Ponadto inskrypcja na sarkofagu tego byka poświadcza, iż trumna była osobistym podarunkiem od Kambyzesa⁴³.

Leo Depuydt zwraca jednak uwagę, iż archeologia niekoniecznie musi zaprzeczać narracji Herodota. Byk miał zostać pochowany w tajemnicy, a brak śladu po nim w Serapeum mógłby temu dowodzić. Pogrzeb byka nr 27.1⁴⁴ odbył się za panowania Kambyzesa, ale prawdopodobnie w czasie kiedy przebywał on poza Egiptem. Zamordowany byk miałby być następcą Apisa nr 27.1. Epitafium byka nr 27.2, choć częściowo zniszczone, dostarcza informacji, iż między śmiercią poprzednika a sprowadzeniem do świątyni nowego byka minęło 1,5 roku, a nie typowe 70 dni przeznaczonych na żałobę. Nieregularność ta zdaniem Depuydta mogła być powiązana z morderstwem. Argumenty te jednak nie mają stanowić twardych dowodów istnienia byka z opowieści. Mają jedynie pokazać, iż okoliczności odnalezienia następcy zwierzęcia nie są nam znane, a przekaz Herodota wcale nie koliduje z materiałem archeologicznym⁴⁵.

Dwie perspektywy

Przy ocenie wiarygodności przekazu Herodota należy uwzględnić jeszcze dwa czynniki: stosunek Egipcjan oraz samego Herodota do Persów. Perspektywy te mogły wpływać na obiektywność przekazywanych informacji. Historyk w swoim dziele przedstawia perskiego władcę jako

³⁹ Wojciechowska 2008, 30–32; Gundlach 1986, s. v. Wadi Hammamat.

⁴⁰ Dodson 2005, 91.

⁴¹ IM 4133, Luwr: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010077487> (dostęp: 27.12.2025).

⁴² Hdt. III 29.

⁴³ Depuydt 1995, 121. Inskrypcja na sarkofagu: Posener 1936, 35–36.

⁴⁴ Numeracja byków odnosi się do uzupełnionego wykazu byków Apisów sporządzonego przez Dodsona. Dodson 2005, 90–91.

⁴⁵ Depuydt 1995, 124–125.

człowieka agresywnego i bezwzględnego, który stopniowo popada w szaleństwo. Na Herodota oddziaływały wpływy z Jonii⁴⁶. To właśnie tam w 499 r. p.n.e. wybuchło powstanie przeciw Persom. Samo panowanie perskie w Egipcie przyjęło się początkowo bez większych problemów. Mimo to dochodziło do okazjonalnych incydentów. Za panowania Artakserksesa I doszło do wybuchu powstania⁴⁷. Przegrana musiała wzmocnić antyperskie nastroje wśród Egipcjan. Egipskie świątynie w okresie późnym stały się ostoją lokalnej tradycji, kultury i przede wszystkim tożsamości. Egipcjanie przejawiali pewnego rodzaju postawy „ksenofobiczne”. Prawdopodobnie były one manifestacją obaw przed tym, że cudzoziemcy zbluźnią przeciwko ich bóstwom, które w wyniku tego odwrócą się od Egiptu⁴⁸. Przypowieść o Kambyzesie, pod postacią przestrogi czy opowieści propagandowej, również może stanowić przejaw tych obaw. Należałoby traktować ją jako egipską reakcję na perską okupację⁴⁹. Innym niezwykle ważnym aspektem są reformy w świątyniach wprowadzone przez Kambyzesa. Przejął on część ich dochodów w ramach zrekompensowania swojej wyprawy na Egipt, ograniczając przy tym ich wpływy oraz znacznie zmniejszył liczbę zwierząt wykorzystywanych do odprawiania rytuałów. Kapłani mogli również składać w ofierze wyłącznie ptactwo, które sami hodowali. Dotyczyło to niemal wszystkich świątyń z kilkoma wyjątkami, m.in. świątyni Ptaha w Memfis. Z tych powodów Kambyzes najprawdopodobniej nie miał dobrej reputacji wśród kapłanów, od których Herodot czerpał informacje⁵⁰.

Zakończenie

Narracja Herodota na temat memfickiego byka sprowadza się głównie do przypowieści o Kambyzesie i Apisie, w której popadający w obłęd władca zadaje zwierzęciu śmiertelną ranę. W opowieści tej zawarto opis wyglądu byka i cech wymaganych do zidentyfikowania go. Herodot wymienia wśród nich trójkątną plamę na czole, dwukolorową sierść na ogonie, wizerunek sokoła na plecach oraz skarabeusza pod językiem. Opis ten jak najbardziej znajduje odzwierciedlenie w sztuce. Wizerunek Apisa w ikonografii egipskiej jest jednak zróżnicowany. Wskazuje to na istnienie wielu cech charakterystycznych dla Apisa. Nie wszystkie musiały być konieczne do zidentyfikowania go. W *Dziejach* opisano wygląd jednego, konkretnego byka. Mógł to być byk żyjący w czasach Herodota (jeśli Memfis miało wtedy swojego Apisa) lub w czasach Kambyzesa.

Sama przypowieść jest najprawdopodobniej opowieścią propagandową przedstawioną Herodotowi przez kapłanów Ptaha. Można ją uznać za świadectwo egipskiej mentalności tego okresu, ich obaw związanych z postawą cudzoziemców wobec egipskich bogów oraz reakcji kapłanów na ograniczenie wpływów świątyń. Wykorzystanie Apisa do celów propagandowych wskazuje na jego niezwykle ważne miejsce w egipskiej religii. Herodot musiał to dostrzegać,

⁴⁶ Wipszycka, Bravo 1985, 78.

⁴⁷ Grimal 2006, 379–380.

⁴⁸ Rogério 2020, 209.

⁴⁹ Rogério 2020, 214.

⁵⁰ Wojciechowska 2008, 31–32.

sকoro dalej w *Dziejach* przeznaczeniem Kambyzesa jest zginąć od rany zadanej w to samo miejsce, gdzie ugodził Apisa⁵¹.

Bibliografia

- Depuydt L., 1995: *Murder in Memphis: The Story of Cambyzes's Mortal Wounding of the Apis Bull* (Ca. 523 B.C.E.), „JNES” 54.2, 119–126.
- Dodson A., 2005: *Bull Cults*, [w:] *Divine Creatures: Animal Mummies in Ancient Egypt*, red. S. Ikram, Cairo–New York, 72–105.
- Grimal N., 2006: *Dzieje starożytnego Egiptu*, tłum. A. Łukaszewicz, Warszawa.
- Grimal P., 1987: *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, tłum. M. Bronarska et al. (hasła), J. Łanowski (Przedmowa), Wrocław.
- Gundlach R., 1986: *Wadi Hammamat*, [w:] *Lexikon der Ägyptologie*, VI: *Stele–Zypresse*, red. W. Helck, E. Otto, 1099–1113.
- Hart G., 2005: *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, London–New York.
- Ikram S., 2005: *Animal Mummies*, [w:] *Divine Creatures: Animal Mummies in Ancient Egypt*, red. S. Ikram, Cairo–New York, 1–15.
- Mariette A., 1857: *Le Sérapéum de Memphis*, Paris.
- Marković N., 2015: *The Cult of the Sacred Bull Apis: History of Study*, [w:] *A History of Research into Ancient Egyptian Culture Conducted in Southeast Europe*, red. M. Tomorad, Oxford, 135–144.
- Marković N., 2016: *A Look Through His Window: The Sanctuary of the Divine Apis Bull at Memphis*, „The Journal of Ancient Egyptian Architecture” 1, 57–70.
- Posener G., 1936: *La première domination Perse en Égypte*, Caire.
- Rogério S., 2020: *Herodotus' Memphite Sources*, [w:] *Ethnicity and Identity in Herodotus*, red. T. Figueira, C. Soares, London–New York, 201–219.
- Wipszycka E., Bravo B., 1985: *Historiografia antyczna*, [w:] *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, I, red. E. Wipszycka, Warszawa, 39–125.
- Wojciechowska A., 2008: *The Black Legend of Cambyzes in Herodotus*, [w:] *The Children of Herodotus: Greek and Roman Historiography and Related Genres*, red. J. Pigoń, Newcastle upon Tyne, 23–33.

Źródła rycin

1. Reprodukacja za: Mariette 1857, pl. 3.
2. © The Trustees of the British Museum. Shared under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) licence, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/1613382500> (dostęp: 12.07.2026).

⁵¹ Hdt. III 64.

3. Autor fotografii anonimowy, licencja: CC BY-SA 3.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/>), https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Louvre_stele_portier_temple_Horoudja,_IM_3009.jpg (dostęp: 2.07.2026).
4. © The Trustees of the British Museum. Shared under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0) licence, <https://www.britishmuseum.org/collection/image/30992001> (dostęp: 12.07.2026).

Amelia Stonoga
Uniwersytet Wrocławski
stonoga.ameliaa@gmail.com
ORCID 0009-0004-3909-8508